

Клиш А. Б. Христианско-общественный союз и межнациональные отношения в Галичине

В статье проанализированы сложные взаимоотношения между различными народами в Галичине в начале XX века, в частности противоречия между украинцами, поляками и евреями. Показано отношение представителей Христианско-общественного союза к национальному вопросу в течение 1911–1914 гг. Исследованы методы решения межнациональных противоречий партийными деятелями, их отношение к польского и еврейского вопросов. Выяснено, что позиция партии была толерантной и умеренной по отношению к полякам и евреям.

Ключевые слова: Христианско-общественный союз, Галичина, польско-украинские отношения, еврейский вопрос.

УДК 94(477.43)“19”32.9

С. А. Ткач

ЛІВИЙ РАДИКАЛІЗМ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті зроблено спробу на основі сучасної методології, аналізу праць вітчизняних і зарубіжних учених, залучення архівних джерел та опублікованих документів і матеріалів дослідити використання насилля та терору в діяльності ліворадикальних організацій політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. Охарактеризовано ставлення політичних партій соціалістичного напрямку до насилля, проаналізовано різноманітні його форми, акцентовано увагу на політичному та економічному терорі, який на теренах Поділля використовувався бойовими організаціями революційних політичних партій (ПСР, анархісти, РСДРП, Бунд). Саме терор став невід’ємною складовою боротьби з самодержавством, який під час революції 1905–1907 рр. досяг своєї кульмінації.

Ключові слова: лівий радикалізм, насилля, терор, тероризм, експропріація, Вінницька позапартійна бойова дружина, ПСР, анархісти, РСДРП, Бунд.

В історії людства політична боротьба та насилля завжди йшли поряд. Особливо яскраво нам це демонструють події в Україні початку ХХ ст. Насильство займало важливе місце в діяльності ліворадикальних політичних сил, однією з форм якого був тероризм. Діяльність політичних партій Подільської губернії цього періоду залишається ще недостатньо вивченою. До таких мало висвітлених тем належить питання насилля в діяльності бойових організацій ліворадикальних політичних партій.

Проблема насилля та тероризму ліворадикальних політичних партій та організацій знайшла своє відображення в працях українських і закордонних, переважно російських, учених. Серед вітчизняних дослідників заслуговують на увагу роботи В. Волковинського [1], О. Лебеденка [2], В. Сусорова [3], Н. Панченкової [4] та ін. У цих працях розкриваються причини виникнення тероризму на території Наддніпрянської України, висвітлюється процес консолідації зусиль ліворадикальних сил на боротьбу з царизмом, аналізуються гучні терористичні акти тощо.

Значним кроком у дослідженні феномену тероризму в історії України стало видання в 2002 р. колективної монографії Інституту історії України “Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси” [5]. У ній вперше здійснено комплексний підхід до дослідження проблеми терору в Україні в тому числі терору ліворадикальних політичних партій.

Серед закордонних видань варто відзначити праці О. Будницького [6], А. Гейфман [7], Р. Городницького [8], М. Леонова [9], К. Морозова [10] та ін. У них досліджено причини виникнення тероризму, генезу терористичних ідей, зв’язок між ідейним та практичним тероризмом тощо.

Однак у цих та інших роботах поза увагою дослідників залишаються регіональні аспекти насильницької діяльності ліворадикальних політичних партій та організацій. Незважаючи на наявну значну літературу з історії політичних партій і, зокрема, в Наддніпрянській Україні, на сьогодні маємо лише одне дослідження радянської доби, в якому частково висвітлюється діяльність бойових організацій ліворадикальних політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. Це праця А. Зекцера [11].

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі архівних джерел, наукового доробку вчених визначити роль насилля та терору в діяльності бойових організацій ліворадикальних політичних партій Поділля на початку ХХ ст.

Терор, який займав важливе місце в ідейних засадах есерів та анархістів, став одним із головних засобів боротьби із самодержавством. Він мав різні види та форми. В діяльності лівих радикалів у досліджуваній період простежується два види терору: політичний та економічний. Перший мав на меті проведення терористичних акцій проти окремих представників влади. Другий вид терору здійснювався з економічних мотивів. Його різновидами були аграрний та фабрично-заводський терор, які спрямовувалися на знищення приватного майна, засобів виробництва та вбивства поміщиків і фабрикантів. На нашу думку, до економічного терору слід віднести й експропріації, які мали на меті отримання коштів на терористичні потреби.

Теоретики есерівського вчення В. Чернов, М. Гоц та ін., які проживали за кордоном, у програмних документах і численних статтях у центральному органі Партії соціалістів-революціонерів “Революционная Россия” висловлювалися за негайне впровадження в життя Російської імперії тероризму. Вони вважали, що саме тероризм є практично єдиним засобом для приборкання безкарного царського свавілля. Лідери есерів

розглядали терористичну тактику своєї партії на етапі її становлення як продовження традицій "Народної воли", членів якої вони вважали своїми попередниками та духовними отцями [5, с. 74].

Центральний комітет ПСР утворив наприкінці 1901 р. спеціальний загін, відомий як Бойова організація (БО діяла з 1901 по 1908 рр.), для проведення терористичних акцій проти державних діячів та офіційних осіб. Ця організація займалась виключно політичним терором. 2 квітня 1902 р. член Бойової організації С. Балмашов застрелив міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна. Після цієї події в газеті "Революционная Россия" з'явилася стаття В. Чернова "Терористический элемент в нашей программе". У статті констатовалося, що терористичні дії були не тільки потрібними але й неминучими. Терористичні акти В. Чернов вважав необхідними, перш за все, як засіб захисту, як зброя необхідної оборони [6, с. 135].

Анархізм як теорія виник за кордоном і поширювався в Російській імперії на початку ХХ ст. в адаптованому вигляді. Найвпливовішими теоретиками анархістського тероризму стали М. Бакунін та П. Кропоткін. Останній вважав тероризм неминучим і говорив, що революціонери повинні брати у ньому участь, коли це відповідає інтересам народних мас [5, с. 97].

Поряд з поширенням анархізму розпочався процес його диференціації, що привів до утворення трьох основних напрямків: анархо-комуністів, анархо-синдикалістів і анархо-індивідуалістів. Але, незважаючи на різницю у тактичних поглядах щодо побудови бездержавного суспільства, головним засобом досягнення цієї мети вони обирають терор і загальний страйк. При цьому терор, починаючи з 1905 р., поступово зайняв провідне місце в тактичній діяльності анархістських груп і організацій. На їхню думку, тільки масовий терор вів до соціальної революції і ні що так не виховувало революційність як атмосфера вибуху бомб [6, с. 247]. Анархістські терористичні акти не були такими гучними як есерівські, але за кількістю жертв вони були вагомішими.

Соціал-демократи загалом виступали проти тероризму. Багато про це писали Г. Плеханов, Ю. Мартов, В. Ленін та ін., наголошуючи, що тероризм відволікає народні маси від боротьби із самодержавством, перешкоджає створенню робітничої партії.

Для В. Леніна, лідера фракції більшовиків, питання про ставлення до терору не було однозначним. Його позиція неодноразово змінювалася залежно від зміни його політичних поглядів. Так, у статті "Революционный терроризм" ("Искра", серпень 1902 р.) В. Ленін піддав нищівній критиці есерів за їх терористичну діяльність. Його ставлення до терору змінюється з початком революції 1905–1907 рр. Ці зміни чітко простежуються в статті "О боевом соглашении для восстания" ("Искра", лютий 1905 р.) та листі в "Боевой комитет при Санкт-Петербургском комитете" (жовтень 1905 р.). Тут, зокрема, йшлося про створення бойових загонів та про те, що вони негайно повинні розпочати військові навчання в ході яких здійснювалися б підриви поліцейських дільниць, пограбування банків, вбивства шпигунів тощо [6, с. 301, 324].

Із самого початку А. Аксельрод, Ю. Мартов, Г. Плеханов – лідери фракції меншовиків, послідовно і наполегливо відкидали тероризм як один із методів політичної боротьби. В статті за 1901 р. "Что же дальше?" Г. Плеханов писав, що на той момент терор був не актуальним тому він був шкідливим. Його ставлення до терору змінилося з початком революції 1905–1907 рр.. Так, у статті "Врозь идти, вместе бить!" (лютий 1905 р.) великі історичні питання Г. Плеханов пропонував вирішувати вогнем і мечем [7, с. 184].

Про ставлення РСДРП до тероризму йшлося в наступному документі. 4 червня 1906 р. Департамент поліції циркулярно повідомив начальників губернських жандармських управлінь, охоронних відділів та розшукових пунктів про те, що 20 травня цього ж року відбулася конференція представників соціал-демократичних бойових дружин. В резолюції цієї конференцією йшлося про те, що представницький комітет не спроможний підготувати бойові дружини тому центр їхньої діяльності необхідно перенести на низи [12, арк. 520 зв.].

Представники партії Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунд) були в основному проти тероризму. Якщо у Прибалтиці, Білорусі, Польщі члени цієї організації здійснили кілька спроб замахів, то в Україні вони виявили пасивність. У деяких випадках вони заслали до есерівських та анархістських терористичних груп підготовлених у м. Житомирі та Одесі фанатично налаштованих євреїв, які нічого серйозного так і не зробили [5, с. 103-104].

У середині 1905 р. у Подільській губернії, зокрема в м. Вінниці, діяли досить потужні революційні організації ПСР, РСДРП, Бунду. Починаючи з листопада-грудня вони стали об'єднувати зусилля в спільній боротьбі проти царського режиму. Саме з числа їх представників наприкінці 1905 р. утворилася Вінницька позапартійна бойова дружина [12, арк. 591].

В зазначеній організації провідне місце посідали есери. Це було закономірно, оскільки саме вони приділяли особливе значення терористичним засобам боротьби. Організатором бойової дружини виступив Б. Лінецький, який після січневих подій 1905 р. був заарештований. У в'язниці він познайомився з братами В. та С. Пустовойтами – активними членами Вінницької організації ПСР. Пізніше, вже як член ПСР, Б. Лінецький працював в м. Старокостянтинові, Волинської губернії, де проводив партійну агітацію і співпрацював з представниками місцевої есерівської організації А. Шамісом та В. Пустовойтом. Далі запідозрений поліцією в антиурядовій діяльності, переїхав у м-ко Чорний Острів Проскурівського повіту. Однак там організація ПСР не зуміла налагодити відносини з єврейськими робітниками тому, що вони перебували під цілковитим впливом Бунду. Весною 1906 р. Б. Лінецький повернувся до м. Вінниці, де й очолював бойову дружину. Згодом він склав програму та разом з В. Пустовойтом, Карте, студентом-хіміком Сергієм й Прусевичем зайнявся закупівлею зброї та організаційним оформленням дружини [11, с. 60-61]. Ще одним діячем організації був І. Глухівський, якого 27 квітня 1906 р. затримали з нелегальною літературою видавництва ПСР, РСДРП та рукописом "Устав боевого летучего отряда" (так називали бойову дружину в м. Вінниці) [13, арк. 38].

17 липня 1906 р. при спробі купівлі чотирьох гвинтівок і вісімдесяти упаковок набоїв у солдат 47 піхотного Українського полку були арештовані брати В. та С. Пустовойти – керівники Вінницької позапартійної бойової дружини [14, арк. 1]. Навіть перебуваючи у тюрмі вони тримали зв'язок з товаришами за допомогою листування. Так, у одній із перехоплених поліцією записок, яка адресувалась “Стені” (очевидно, С. Пустовойту) від “Флори”, подавались відомості про дії членів революційних груп, про сходи, плани тощо [15, арк. 21 зв.]. Після арешту братів С. та В. Пустовойтів керівниками бойової дружини стали міщани м-ка Джурина Ямпільського повіту, члени Вінницької соціал-демократичної організації Бунду брати М.-М. і Л. Гельмани, які проживали в с. Сабарові Вінницького повіту [14, арк. 9].

У серпні 1906 р. до бойової дружини приєднався Е.-Л. Бурштейн. Він утік з армії й працював деякий час в Лодзинській організації ПСР, після чого був відправлений в м. Вінницю для подальшої партійної роботи [16, арк. 22-23, 36].

За період свого існування Вінницька позапартійна бойова дружина здійснила низку терористичних актів та експропріацій. Зокрема, у липні 1906 р. члени організації вчинили напад на банк Маранца у м. Проскурові в результаті якого експропріювали 8 тисяч карбованців [11, с. 61].

2 серпня 1906 р. членами бойової дружини в міському парку, що використовувався організаціями політичних партій для “бірж” (місця, де відбувалася агітація робітників організаціями політичних партій), був вбитий О. Куцик, запідозрений у шпигунстві та співпраці з жандармами [3, арк. 5].

3 жовтня цього року Б. Лінецький смертельно поранив наглядача Вінницького повітового тюремного замку С. Миняковського. Фактично це було виконання вироку, адже ще 25 серпня цього року бойова дружина на своїх зборах засудила останнього до страти. Приводом до цього стало жорстоке поводження наглядача із в'язнями. Б. Лінецький після цього деякий час переховувався в мм. Кам'янці-Подільському та Проскурові, а потім емігрував у Галичину [15, арк. 33 зв.].

12 жовтня шістьма вистрілами був поранений власник годинникового магазину в м. Вінниці Л. Копит, який повідомив поліції імена і прізвища осіб, що займалися експропріацією [17, арк. 4].

14 жовтня, при спробі обшуку квартири вінницької міщанки Е. Пустовойт (мати братів В. та С. Пустовойтів) члени бойової дружини поранили трьох поліцейських [15, арк. 34].

При Вінницькій позапартійній бойовій дружині функціонувала Бойова учнівська організація. До її складу входили учні Вінницького реального училища П. Гиньковський, І. Приймак, А. Харжевський та ін. Вони 11 жовтня підірвали снаряд біля стін училища. На момент вибуху в приміщенні навчального закладу відбувалося засідання комісії Київського навчального округу. Внаслідок вибуху ніхто з присутніх не постраждав [17, арк. 21].

3 листопада 1906 р. біля будинку вчителя Вінницького реального училища Жалковського пролунав вибух. За підозрою у його здійсненні жандарми заарештували учнів цього училища П. Гиньковського, І. Приймака та А. Харжевського. Слідством встановлено їхню причетність до організації цього вибуху. Наступного дня в 4 класі реального училища, під час уроку з історії, пролунав вибух. Ніхто з присутніх не постраждав. Його наслідком стало те, що учні були відправлені на вимушені канікули. Навчально-виховний процес призупинили на невизначений час [17, арк. 29-29 зв.].

Із листування між начальником Подільського ГЖУ і його помічником у м. Вінниці видно, що вже в другій половині жовтня 1906 р. у лавах Вінницької позапартійної бойової дружини були жандармські агенти, які надавали інформацію про діяльність цієї організації [12, арк. 631, 632, 643]. Арешти розпочалися в жовтні і закінчилися в листопаді 1906 р. Так, 3 листопада в м. Вінниці заарештували членів цієї організації, місцевих міщан М.-М. Вишковецький і М.-Х. Тиверовський. Перший входив до складу виконавчого комітету бойової дружини, а другий був активним членом цієї організації [18, арк. 44]. Загалом у період з 17 жовтня по 4 листопада 1906 р. правоохоронці заарештували 41 члена Вінницької позапартійної бойової дружини [17, арк. 29].

Наприкінці 1906 р. помічник начальника Подільського ГЖУ у м. Вінниці зазначав, що “благодаря последним арестам из г. Винницы скрылись не только лица, входящие в состав Боевой дружины, оставшиеся не арестованными, но даже и большинство из входящих вообще в состав антиправительственных организаций” [12, арк. 642]. З наведених фактів можна констатувати, що наприкінці 1906 р. організація була розгромлена і припинила своє існування.

Саме діяльність Вінницької позапартійної бойової дружини спонукала Подільського губернатора до листування з Департаментом поліції про введення у Вінниці військового становища із призначенням тимчасового генерал-губернатора [17, арк. 6]. Наслідком цього листування стало те, що наприкінці 1906 р. політичний розшук у Вінницькому повіті, який до того часу перебував під безпосереднім керівництвом Подільського ГЖУ, перейшов до компетенції Київського охоронного відділу [19, арк. 390].

Великого масштабу набула діяльність селянських груп анархістів-комуністів у Подільській губернії, зокрема, у Балтському повіті. Їх центром були м-ко Богопіль Подільської, м-ко Ольвіопіль Катеринославської та с. Голта Херсонської губерній. Тут діяла єдина група з автономними комітетами, яка мала постійний зв'язок з м. Одесою (одним із найбільших центрів анархізму в Російській імперії). Її членами були С. Зубко-Зубієнко, сім'я Крючкових, С. Резнік, І. Фельдман та ін. Успішна діяльність селянських груп анархістів-комуністів пояснюється згуртованістю їхніх дій, тоді, як жандармські органи цих губерній часто діяли порізно [20, арк. 175-175 зв.; 21, арк. 114-114 зв.].

Діяльності цієї групи набула загрозливих масштабів для влади. Протягом жовтня-листопада 1907 р. нею було здійснено такі терористичні акти: в м-ку Богополі 3 вбивства і 1 замах на вбивство, 5 підпалів і 2 спроби підпалу; в м-ку Ольвіополі 3 вбивства і 1 отруєння з метою грабежу; в с. Голті 2 вбивства, 3 грабежі, 2 випадки заворушень на революційному ґрунті. Серед вбитих та потерпілих були урядники, пристави, козаки

та члени СРН. Також група випускала та розповсюджувала прокламації. Так, 3 листопада 1907 р. в м-ку Богополі було розкидано 11 екземплярів друкованого прокламації "К населению" селянської групи анархістів-комуністів [22, арк. 1-1 зв., 5-5 зв., 10; 23, арк. 7].

У Балтському повіті група анархістів-комуністів діяла також у с. Підгур'є. До її складу входили Б. Бакшинський, М. Мазуренко, Л. Поліщук, С. Слободян та ін. Цією групою було проведено ряд терористичних актів, внаслідок яких було здійснено 4 вбивства а також влаштовані підпали та грабежі [20, арк. 175].

Активна діяльність анархістів-комуністів у Балтському повіті змусила владу вдатися до проведення репресивних заходів. Так, протягом грудня 1907 р. було заарештовано 73 особи, з яких 61 було представлено до адміністративної висилки [24, арк. 553].

На території Подільської губернії у зазначений період діяли також бойові організації первинних осередків РСДРП. Так, 7 серпня 1905 р. на ім'я Балтського повітового справника надійшов друкований лист від Революційної бойової організації Балтської групи РСДРП. У ньому йшла мова про утиски і побиття місцевих жителів та існування в м. Балта революційної бойової організації, "которая постоит за обиженных войсками и покажет полиции, жандармам, драгунам каково быть под пулями" [25, арк. 294]. Про діяльність бойової організації у Балті згадувалося і в таємній записці начальника Подільського ГЖУ в Департамент поліції від 25 березня 1907 р., де йшла мова про спланованість та обдуманість дій щодо здійснення експропріації в Балтському повіті [15, арк. 34].

На початку 1906 р. при Ка'мянець-Подільській групі РСДРП вже діяла бойова дружина. Її начальником був місцевий міщанин В. Штейнберг. Відомо, що в лютому 1906 р. його було відправлено місцевою групою РСДРП в м. Одесу для придбання вибухівки [26, арк. 18].

У жовтні 1906 р. утворилася Городоцька група РСДРП. Центром її діяльності було м-ко Городок Кам'янецького повіту, навколишні села цього та Проскурівського повітів. У 1907 р. у складі групи утворилася бойова організація, членами якої стали Р. Браєр, М. Куявський, Ф. Олійник, брати Цєбіни [27, арк. 10].

У вересні 1907 р. згадувана група організувала страйк серед робітників Городоцького цукрового заводу з вимогою підвищення заробітної плати до 1 руб. 50 коп. в день. Адміністрація заводу вимушена була найняти близько 700 селян з Волинської губернії. Такі дії викликали обурення серед страйкуючих. У середині вересня серед немісцевих робітників заводу почала розповсюджуватися прокламація "Боевая дружина", видавництва Городоцької групи РСДРП. В ній лунали погрози розправи з тими працівниками, які не підтримували страйкуючих. Внаслідок таких дій близько 100 робітників залишили свої робочі місця і повернулися додому. Але, не зважаючи на це, більша частина волинських селян продовжувала працювати. Тоді члени бойової організації виготовили і кинули в натовп працівників вибухівку, яка, розірвавшись, не завдала нікому шкоди. Наслідком таких дій організації стало те, що адміністрація заводу частково погодилася на умови страйкуючих, звільнивши з робіт немісцевих селян та погодившись підвищити заробітну плату на 20% [28, арк. 42-42 зв.].

Відносно діяльності бойових організацій Бунду, які діяли на території Поділля на початку ХХ ст., також є відомості. У середині 1905 р. Вінницькою організацією Бунду було створено автономну бойову дружину, яку очолили місцеві міщани П. Ляндебургський та Л. Горштейн. Вони відомі як активні організатори маніфестації 19 жовтня 1905 р. та 9 січня 1906 р.. Відомо також, що бойовою дружиною було здійснено замах на міщанина Неймана, запідозреного у співпраці з жандармами [25, арк. 3].

Отже, лівий радикалізм відіграв важливу роль в суспільно-політичному житті Подільської губернії на початку ХХ ст. Терористи створили атмосферу психологічної напруги, в якій представники органів державної влади, правоохоронці та заможні верстви суспільства почувалися непевно. Однією із форм революційного насилля виступав політичний та економічний терор, який на теренах Поділля використовувався бойовими організаціями революційних політичних партій (ПСР, анархісти, РСДРП, Бунд). Саме терор був невід'ємною складовою боротьби з самодержавством, який під час революції 1905–1907 рр. досяг своєї кульмінації.

Джерела та література

1. Волковинський В. Україна в орбіті есерівського тероризму на початку ХХ ст. / В. Волковинський // Історія України. – 2002. – № 8. – С. 1-4.
2. Лебеденко О. Анархізм в Україні (XIX – початок ХХ ст.). / О. Лебеденко. – К. : Либідь, 1994. – 76 с.
3. Сусоров С. За межею: революційність і криміналітет. / С. Сусоров. // Історія України. – 2004. – № 4. – С. 1-5
4. Панченкова Н. Оперативна діяльність охоронних структур Російської імперії та терористичних угруповань на теренах України на початку ХХ ст. / Н. Панченкова. // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ : СНУ імені Володимира Даля, 2008. – № 11 (129). – С. 187-194.
5. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX – ХХ ст. Історичні нариси / Д. Архієрейський, О. Бажан, Т. Бикова (Відп. ред. В. Смолій). – К. : Наукова думка, 2002. – 944 с.
6. Будницький О. Тероризм в російском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX века). / О. Будницький. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
7. Гейфман А. Революционный терор в России 1894–1917 гг. / А. Гейфман. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
8. Городницкий Р. Боевая организация Партии социалистов-революционеров в 1901–1911 гг. / Р. Городницкий. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1998. – 239 с.
9. Леонов М. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. / М. Леонов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 512 с.
10. Морозов К. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. / К. Морозов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1997. – 623 с.
11. Зекцер А. 1905 рік на Поділлі. Частина II. Робітничий рух та діяльність революційних організацій 1904–1906 рр. / А. Зекцер. – Вінниця : [Б. в.] 1925. – 125 с.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 564. – 879 арк.
13. ЦДАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 891. – 48 арк.

14. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 375. – 23 арк.
15. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1127. – 94 арк.
16. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 7992. – 124 арк.
17. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 856. – Спр. 473. – 33 арк.
18. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 892. – 63 арк.
19. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 15. – 410 арк.
20. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 2. – Спр. 30. – 325 арк.
21. ДАХМО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 9229. – 133 арк.
22. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 501. – 42 арк.
23. ЦДІАУК. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 505. – 25 арк.
24. ДАХМО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 8095. – 566 арк.
25. ДАХМО. – Ф. 281. – Оп. 1. – Спр. 7851. – 310 арк.
26. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 893. – 21 арк.
27. ЦДІАУК. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 11. – 50 арк.
28. ЦДІАУК. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 1128. – 47 арк.

Tkach S. A. The left radicalism in public and political life of Podillia province in the early twentieth century

An attempt of analysis of native and foreign scientist's works, implicated an archival sources and published documents and materials to explore the use of violence and terror in the activities of the radical left political party organizations in the Podillia province in the early twentieth century is made in the paper based on the modern methodology. The relations of political parties of the socialist direction of violence are characterized. We analyzed its various forms, accentuated attention to the political and economic terrorism that used fighting revolutionary organizations of political parties (SDP, anarchists, RSDLP, the Bund) on the territory of Podillia. That terror has become an integral part of the struggle against the autocracy, which during the revolution of 1905-1907 has reached its climax.

Key words: Left radicalism, violence, terror, terrorism, expropriation, PSR, anarchists, RSDLP, the Bund.

Ткач С. А. Левый радикализм в общественно-политической жизни Подольской губернии в начале XX века

В статье сделана попытка на основе современной методологии, анализа работ отечественных и зарубежных ученых, привлечении архивных источников и опубликованных документов и материалов исследовать использование насилия и террора в деятельности леворадикальных организаций политических партий в Подольской губернии в начале XX в. Охарактеризованы отношение политических партий социалистического направления к насилию, проанализированы различные его формы, акцентировано внимание на политическом и экономическом терроре, который на территории Подолья использовался боевыми организациями революционных политических партий (ПСП, анархисты, РСДРП, Бунд). Именно террор стал неотъемлемой составляющей борьбы с самодержавием, который во время революции 1905–1907 гг. достиг своей кульминации.

Ключевые слова: левый радикализм, насилие, террор, терроризм, экспроприация, Винницкая беспартийная боевая дружина, ПСП, анархисты, РСДРП, Бунд.

УДК 94(477.4)“1914/1917”:628.171.033

Т. Ю. Герасимов

ВОДОПОСТАЧАННЯ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1914–1917 рр.)

На основі неопублікованих архівних джерел та періодичної преси 1914 – 1917 рр. висвітлено проблему водопостачання міст Правобережної України як одного з важливих аспектів міської повсякденності доби Першої світової війни. Встановлено, що із початком воєнних дій у містах значно збільшився попит на воду, який нерідко призводив до ускладнень з її споживанням. Проаналізовані заходи міської влади щодо забезпечення водою городян та з'ясовані об'єктивні й суб'єктивні чинники, які ставали тому на заваді.

Ключові слова: вода, водогін, міста, повсякденність, Правобережна Україна, Перша світова війна.

Водопостачання завжди посідало одне з чільних місць серед міських житлово-комунальних проблем. Тим більше, доступ до якісної води був особливо важливим в умовах підвищеної санітарно-епідемічної небезпеки. Завдяки водогону, скажімо, вдалося убезпечити Вінницю від холерної епідемії влітку 1914 р. Випадки захворювання спостерігалися лише в навколишніх поселеннях, які не мали можливості користуватися водогінною водою із підземних джерел. Міська влада своєчасно відкрила її безкоштовну видачу, коли р. Південний Буг кишіла холерними вібрионами [1, арк.91].

Не дивлячись на очевидну актуальність, проблеми пов'язані із забезпеченням водою міст Правобережної України в роки “Великої війни”, залишилися поза увагою як радянських, так і сучасних українських науковців. Що характерно, обом періодам історіографії притаманний подібний підхід до вивчення міської історії в дореволюційний період: досить широке висвітлення становлення інфраструктури на початку XX ст. та значно менший (чи взагалі – відсутній) інтерес до неї після вибуху світового збройного